JOYCE HES

Over de 'vernietsing'

Tijdens het Joods Filmfestival in de zomer van 2001 zag ik de film *The settlers* van Ruth Walk. Het beeld van een koloniste die uit het raam van haar caravan keek en naar de omgeving van Hebron tuurde zal me altijd bijblijven. Niet omdat ze zoveel bewondering voor het landschap toonde, maar om het antwoord dat ze gaf op een vraag van de cineaste. De vraag was: 'Hoe kijkt u aan tegen de omgeving, en hoe vindt u het dat er zoveel Arabieren om u heen wonen?' Haar antwoord luidde: 'Hoezo Arabieren? Voor mij telt alleen het uitzicht, dat prachtige land waarop wij volgens de bijbel recht hebben – ons land!'

Wat deze vrouw deed, was het tot niets reduceren van mensen van vlees en bloed, 'vernietsing' noem ik dat. Ze bestonden niet voor haar. Ze had alleen aandacht voor de grond. Misschien ook voor de natuur, zou je denken, maar zelfs dat niet. Voor haar was er alleen de ideologie, een ideologie die haar zei dat zijzelf tot het 'uitverkoren volk' behoort, tot een uniek volk met unieke rechten, rechten die alleen kunnen worden gerealiseerd door anderen 'niet te zien', hen uit te sluiten, buiten te sluiten, te demoniseren, te vernietigen in het uiterste geval.* We zien dergelijke gedragspatronen in feite terug bij de door die mentaliteit gevormde politieke machthebbers van Israël. Daarbij treedt iets

* Vernietigen roept de associatie op met de holocaust. Toch beschouw ik in het onderhavige geval vernietiging als een beoogd eindstation. Alles wat zij hebben opgebouwd, wat hen dierbaar is, wordt systematisch vernietigd: het begin van een opbouw van een nieuwe staat, hun hoop; geen restje zelfrespect of leven in de zin van een volwaardig leven wordt hun gegund.

merkwaardigs op, want de politici en militairen laten de vernietsing vergezeld gaan van een lichamelijke uitsluiting van de andere groep. Dat komt erop neer dat de anderen kunnen worden gevangengenomen, gedeporteerd, dat er een muur kan worden opgetrokken tussen de eigen groep en die anderen en dat uiteindelijk alles kan worden vernietigd wat de anderen dierbaar is, tot en met hun zelfrespect en hun hoop. Een paradox, want als mensen lucht voor je zijn, hoef je ze niet te deporteren of te vernietigen. Toch gebeurt dat.

Vernietsing is in wezen vreemd aan het menselijke geweten. Dat verschijnsel is dermate onmenselijk dat het niet alleen de steun nodig heeft van een ideologie, maar bovendien vraagt om een feitelijk *ausradieren* van de andere groep, opdat niets meer zou herinneren aan het bestaan van die anderen, zodat het geweten niet meer hoeft op te spelen en de geschiedenis je zonder tegenspraak gelijk geeft. Hoe bekend is dat alles.

Ik ben een kind van joodse ouders, die ternauwernood de holocaust hebben overleefd. De een heeft Theresienstadt doorstaan; de ander was gevlucht uit het kamp Barneveld en heeft zich schuil kunnen houden. Dat is een achtergrond die mij al zesenvijftig jaar begeleidt en die mij angst inboezemt voor vernietsing. Die angst is al op zeer jonge leeftijd in mij geslopen, als een overtuiging, als fundamentele onzekerheid. Misschien kwam dat juist doordat mijn ouders zich zo dwangmatig tegen dat gevoel hebben verzet. Daardoor heeft die angst zich pas bij mij – geboren in 1946 – kunnen openbaren; hij heeft de vorm aangenomen van een tot waarheid gestolde veronderstelling dat ik 'een niets' zou kunnen zijn, een *quantité négligeable* waarmee geen rekening hoeft te worden gehouden, een niets dat niet wordt gezien of gehoord, dat ontkend en genegeerd kan worden en dat goedbeschouwd geen enkele betekenis (meer) heeft. Het is zoiets als de angst om door de mand te vallen, om ontmaskerd te worden, om er helemaal niet toe te doen. Dat gevoel van mogelijke vernietsing is dermate mijn persoonlijkheid gaan beheersen dat ik niet begrijp hoe het mogelijk is dat er mensen

bestaan die zo zeker kunnen zijn van zichzelf.

Lange tijd dacht ik dat mijn gevoelens algemeen waren, dat iedereen ermee behept was. Als ik nu om mij heen kijk, heb ik echter de indruk dat ik een uitzondering ben. Zelfs – of óók – in joodse kringen lijk ik 'een geval apart' te zijn. Ik stel vast dat er mensen zijn die een blinde vlek hebben voor hun bescheiden eigen betekenis en die zichzelf als Übermenschen zien; Übermenschen die aan hun kwestieuze hoedanigheid het recht menen te kunnen ontlenen anderen hun eventuele rechten te ontzeggen, anderen tot Untermenschen, tot beesten, dingen, tot niets te verklaren. En ik vraag mij af: hoe is dat toch mogelijk? Waar komt die behoefte om zich te verheffen en de ander te degraderen vandaan? En laten we onszelf niet sussen met de gedachte dat dat alleen in de Tweede Wereldoorlog voorkwam of nu in Israël. We zien het ook in Nederland, waar we alleen nog politiek-beleidsmatig kunnen denken, in termen van (goede) autochtonen en op z'n minst verdachte allochtonen, een categorie die al bijna samen lijkt te vallen met de categorie (criminele) Marokkanen. Terwijl de categorie autochtonen met 'keurige burgers' wordt geïdentificeerd, staan voor de 'buitenstaanders', de allochtonen, de 'slechtsten' model, met name de hardcore van moeilijke en criminele Marokkaanse jongens.

Ook vraag ik mij af hoe het toch kan dat binnen één of twee generaties nakomelingen van mensen die zo tot op het bot geleden hebben onder dat mechanisme van mensonterende arrogantie in staat zijn anderen hetzelfde of vormen van hetzelfde aan te doen. Of zelfs maar werkeloos toe te kijken naar wat er al sinds 1967 de Palestijnen in de bezette gebieden wordt aangedaan?*

Wat kunnen we ertegenover stellen? Kunnen we ons als mensen weren tegen een dergelijk destructief en verfoeilijk mechanisme, waarmee we uiteindelijk niet alleen die ander onder meer zijn waardigheid ontnemen, maar ook onszelf? Het is immers niet te loochenen dat vernedering en ontmenselijking van anderen altijd terugslaan op degenen die zich daaraan schuldig hebben gemaakt of het hebben laten gebeuren. Zo werd mij al in 1993 in Israël door de toenmalige gids verteld dat jonge militairen, jongens en meisjes die in de bezette gebieden dienst moesten doen, sterk gedemoraliseerd raakten door hun ervaringen. Volgens hem was alleen al de bezetting van die gebieden een nagel aan Israëls doodkist.

Ik ben een kind van overlevenden van een holocaust die systematische vernietiging van de persoon ten doel had en die een ultieme vorm was van ontmenselijking. Het proces begon met een ideologisch zwart-witdenken, met criminalisering en demonisering van de 'anderen', joden, homoseksuelen en zigeuners, en eindigde niet alleen met de letterlijke vernietiging van miljoenen mensen, maar ook met achterlating van 'overblijfselen', onder wie als skeletten rondlopende 'muzelmannen' in wie geen menselijkheid meer aanwezig leek te zijn.

Als ik in mijn leven zoiets als een leidmotief kan onderscheiden, wordt dat gevormd door een fervent zoeken naar een antwoord op de hierboven gestelde vragen. Ik heb mij er in mijn werk en als voorzitter van de Coornhert Liga (Vereniging voor Strafrechthervorming) intensief mee beziggehouden hoe op een andere manier op strafbaar gesteld gedrag kan worden gereageerd dan door te criminaliseren of een repressief antwoord. Dat kan nauwelijks anders als in je boekenkast een complete verzameling staat van verordeningen tegen joden, verordeningen die hen tijdens de bezetting tot illegalen en criminelen maakten. Dat leidt dan onherroepelijk tot een diep besef van relativiteit van wat we nu zo vol overtuiging 'crimineel gedrag' noemen. Wat weten we toch goed wie de 'criminelen' zijn, en wat zijn we er toch zeker van dat 'wij' daar niet toe behoren.

Voor mij is dat alles nooit vanzelfsprekend geweest. Voor mij

* Zie *Special Report van The Foundation for Middle East Peace* (2002). Daarin wordt een open brief van professor J. Talmon van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem geciteerd, geschreven in 1980, waarin deze waarschuwt tegen het bezettings- en nederzettingenbeleid van premier Begin.

telde dat ieder mens tot al het goede, maar ook tot al het kwade in staat is, en soms zelfs tot een onduidelijke mix van die twee. Die laatste wetenschap dank ik aan mijn vader, die onder een valse naam met een aantal andere joden ondergedoken was in het huis van een vrouw wier man (voor de foute partij) dienst deed aan het oostfront.

Voor mij is de vraag of je wel of niet crimineel bent geen 'natuurgegeven' zaak. Het antwoord daarop hangt af van wetten en regels die bepaald gedrag, zoals abortus of euthanasie, of noem maar op, wel of niet strafbaar stellen. Met die regels, met dat recht heb ik mij sinds 1964 beziggehouden, en steeds rees de vraag naar rechtsbeginselen, naar rechtvaardigheid, naar de spiegel die het bestaande recht voorgehouden moet worden, maar ook de vraag hoe het recht en de regels zo kunnen worden toegepast dat ze de positie van minderheden verbeteren.

Helaas levert het recht geen antwoorden op de vraag naar de bron en het waarom van de neiging tot vernietsing. Die moeten worden gezocht in sociaal-psychologische en sociologische mechanismen. De socioloog Norbert Elias sprak in dat verband van figuraties die zich langs lijnen van machtsuitoefening en legitimatie van die machtsuitoefening op een bepaalde wijze tot elkaar verhouden.

In mijn opvatting zijn de moord op zes miljoen joden, de concentratiekampen en de psychologisch doordachte vormen van depersonalisatie en ontmenselijking niet alleen de ultieme consequentie van een wereld- en mensbeeld waarin de mens louter als object werd gezien; dat alles spruit tegelijkertijd logisch voort uit de hellenistische visie waarin de wereld van psyche en geest in beginsel gescheiden is van de fysieke wereld en waarin aan de wereld van psyche en geest een hogere waarde wordt toegekend dan aan de fysieke wereld.* Een dominante karakteristiek van het

* Met verwijzing naar de syllabus *Filosofie van de twintigste eeuw* van drs A. Tol (VU 1997). Zie daarin het gedeelte over joods denken en reformatorische filosofie.

moderne denken (misschien zelfs van het westerse denken in het algemeen) is de dialectisch-objectiverende benadering.* Het denksubject acht zich gescheiden van het voorwerp van zijn denken door de begripsmatige wijze waarop het voorwerp wordt gedacht. Het voorwerp functioneert slechts als voorbeeld van datgene waar het in de kennis eigenlijk om gaat, met name een denkobject met universele karakteristieken. Wanneer verwerving van kennis zo tot stand komt, is alle ervaring iets voorwerpelijks en wordt de mens zelf tot voorwerp. De filosoof spreekt van *Verdinglichung*, en deze Verdinglichung wordt toegepast op de ander (het voorwerp van onderzoek), maar eindigt bij het zelf. Misschien hebben alle verklaringen van vernietsing van de ander, respectievelijk de *behoefte* aan vernietsing met elkaar gemeen dat zij enerzijds het onvermogen weergeven om met de eigen fundamentele bestaansonzekerheid en de onbegrijpelijke, steeds veranderende *Umwelt* om te gaan, en anderzijds dat ze de behoefte reflecteren in een droom te leven waarin alles zijn harmonische plaats heeft. Niet alleen in religies treffen we die behoeften aan, maar ook – en zelfs nadrukkelijk – in de moderne wetenschappen. Zo zoeken biologen naar het concept van de totaal biologisch gedetermineerde mens, wiskundigen naar die ene formule die alles en alles verklaart, beleidsdeskundigen naar het beleidsinstrument waarmee het kwaad en de misdaad in één klap voor altijd worden uitgeschakeld, en liberale economen naar de *invisible hand* van het zaligmakend marktmechanisme.

Een populaire droom anno 2003 in Nederland voert terug naar de jaren vijftig van de vorige eeuw, waarin alles nog stabiel was en iedereen nog handelde volgens vaste normen en waarden. In deze droom keert men zich af van de huidige omstandigheden met hun 'teveel' aan vrijheid en hun verloedering. Elias zegt het zo: 'Geconfronteerd met de moeilijkheden van een zeer mobiele en snel veranderende wereld is men geneigd zijn heil te zoeken

* Dat denken wordt door de filosoof E. Levinas in het boek *De totaliteit en het oneindige* aan een scherpe kritiek onderworpen.

in het droombeeld van een sociale orde die nooit verandert, en dit droombeeld wordt dan geprojecteerd in een verleden dat nooit heeft bestaan.'

Past men dit toe op de situatie in het Midden-Oosten, dan zou je kunnen zeggen dat de Palestijnen zich vasthouden aan hun droombeeld van de plek waar ze nog vrij kortgeleden vandaan kwamen en de settlers aan hun droombeeld van de plek waar ze heel lang geleden vandaan kwamen. Het gemeenschappelijke in al deze dromen is dat ze weinig oog hebben voor de verscheidenheid, de paradoxen, de sociale onrechtvaardigheden, de drama's en dilemma's van het soms onmogelijke, soms wonderbaarlijke dagelijks leven. Het handelen van de mensen is dan nog uitsluitend een functioneren in een droomleven. Ze zijn geen mensen meer van vlees en bloed, maar sujetten in een droomwereld waarin de droom werkelijkheid is geworden, of nog moet worden.*

Tot zover de diagnose. Belangrijker lijkt mij het vinden van een alternatief. Hoe kunnen we als mensen anders met elkaar omgaan? Hoe kunnen we elkaar anders gaan zien en benaderen? Aan het begin staat dan de noodzaak elkaar überhaupt te gaan *zien*. En dat is niet eenvoudig – er is moed, heel veel moed voor nodig! Deze problematiek behandelt David Grossman in zijn boek *Over de grens* (1987). Daarin beschrijft hij hoe moeilijk het is voor een jood en een Israëli om de Arabieren (in de vluchtelingenkampen) als mensen, als personen te zien. Een citaat:

> Na enige mentale inspanning – die iedere vreemdeling, zeker een jood en Israëli, wel nodig zal hebben – begin ik dan ook gezichten te onderscheiden, stemmen, glimlachjes, karaktertrekken en geleidelijk aan ook schoonheid en tederheid, wat niet zo gemakkelijk is, wat een bepaalde mate van geesteskracht vergt, omdat ik tenslotte ook geleerd heb de Arabieren met die ingekeerde, blinde blik te bekijken die het mij (alleen mij?) makkelijker maakt met hun verwijtende, beschuldigende, bedreigende aanwezigheid te leven. Maar in de komende weken moet ik juist het tegendeel doen: ik moet me begeven in de haard van mijn grootste angst en huivering, ik moet de onzichtbare Arabieren in de ogen kijken, me voor deze verzwegen werkelijkheid openstellen en toezien hoe deze zich – als een foto in een ontwikkelaar – langzaam begint af te tekenen in de gesloten, donkere kamer van mijn angsten en ontkenningen.

* Adam Kahane, die mede vorm heeft gegeven aan politieke aardverschuivingen in Zuid-Afrika en Guatemala, zegt het zo: 'Je kunt alleen veranderen wat wil veranderen, je moet oog hebben voor wat er leeft, voor wat er werkelijk gebeurt en ten slotte moet je ook op jezelf kunnen reflecteren, oftewel: verander de wereld en begin bij jezelf.'

Als David Grossman er al zo'n moeite mee had de werkelijkheid van 'de ander' waar te nemen, hoeveel meer de toenmalige Israëlische minister-president Yitzhak Sjamir. Deze verkondigde, zoals Grossman noteerde, dat 'over de grens' niets meer was dan een 'journalistiek verzinsel'.

In de aanvang schreef ik over de koloniste die uit het raam keek en, omsloten door de Arabische bevolking, geen Arabieren zag, die geloofde als uitverkorene anderen te kunnen buitensluiten, uit te sluiten. Er is echter ook een geheel andere duiding van het uitverkoren zijn mogelijk. Het *uitverkoren-zijn* kan *aangewezen zijn* betekenen – aangewezen zijn om zich voor een ander te plaatsen, zowel in de betekenis van vóór een ander te gaan staan als die van verantwoordelijkheid voor de ander te aanvaarden. Het gaat er dan om dat idee uit te dragen en ernaar te leven. Dat is het mensbeeld van de personalistische filosofie waarin de dialoog en niet de dialectiek op de voorgrond staat. Men leert door communicatie en een concrete omgang met de dingen. Als norm geldt dat men de ander respecteert en dient, en dat de dingen hun specifieke waarde en betekenis hebben binnen de leefgemeenschap van de *communicerenden*.

In de joodse benadering openbaart de ethiek zich in het han-

delen. Concrete daden zeggen meer dan psychologische bedoelingen of denkbeelden. Het handelen vraagt om een persoonlijk ethos, een persoonlijke verantwoordelijkheid. Daarbij is het eventueel wenselijk boven de geldende legaliteit uit te stijgen. Elk mens vertegenwoordigt een hele wereld; het leven wordt ontzien; de slaaf wordt bij wet beschermd; aan de rechten van de vreemdeling, de weduwe, de wees, de behoeftige mag niet worden getornd.

In zijn proefschrift *De persoon* schreef Arie de Wilde: 'Het christelijk persoonsbesef is gefundeerd in dat van Israël, van Mozes tot Marx en Buber. Telkens weer is er een machtige impuls uitgegaan tot het verstaan van en het verantwoordelijk staan tegenover de concrete mens [...] Er schuilt een personalistische hartstocht in dit volk.'

Het mag als hoogst merkwaardig worden aangemerkt dat nu juist de joden – vertolkers bij uitstek van dit dialogische denken en het persoonsbegrip – het object werden van depersonalisatie, tot Untermenschen werden gedegradeerd en 'vernietigd' werden. Het lijkt wel of de mens bezig was zichzelf op die manier te vernietigen.

De personalistische oriëntatie van het jodendom kan worden teruggevoerd op de relatie van de mens tot God, een relatie die niet hiërachisch is maar een 'partnerschap'. Er wordt een contract gesloten met God. En God trekt zich terug om plaats te maken voor de (on)mogelijkheden van de mens om Hem te helpen zichzelf te verwezenlijken.*

Het persoonlijk aangesproken worden en het rekenschap afleggen als thema worden heel duidelijk verwoord door Martin Buber, in zijn boek *De weg van de mens.* Hij wijst daarbij op de unieke *weg* die in vrijheid wordt afgelegd en waarvoor geldt dat het *worden* belangrijker is dan het *zijn.* 'Ieder draagt iets kostbaars in zich, dat in geen ander te vinden is,' schrijft hij. 'Wat echter dit kostbare in een mens is, kan hij slechts ontdekken wanneer hij zijn sterkste gevoelens, zijn innigste wens, datgene in hem

* Zie *Modernism and the Holocaust* van Zygmunt Bauman.

wat zijn diepste innerlijk beroert, waarachtig beseft.' En vervolgens: 'Iedere enkeling is een nieuwe verschijning op aarde, en zijn taak is het zijn aanleg te vervolmaken in deze wereld. [...] Daarbij gaat het er niet om een ander als voorbeeld te nemen of na te leven maar vooral om het ware zelf te vinden.'

De filosoof Levinas voegt daaraan toe dat het ware zelf pas gevonden wordt in en door de confrontatie met de ander. Dat dit een moeilijke opdracht is in een zo onzeker ervaren wereld, mag duidelijk zijn. Buber schrijft dan ook dat Adam (de mens) zich niet voor niets verbergt. Hij doet het om geen rekenschap te hoeven afleggen, om de verantwoording voor zijn leven en de onzekerheid van dit leven te ontgaan. 'Zo verschuilt zich elke mens, want elke mens is Adam en bevindt zich in Adams situatie,' aldus Buber. 'Om de verantwoording voor het geleefde leven te ontlopen wordt het bestaan zelf tot een schuilplaats gemaakt.'

Dat is wat er gebeurt. En laten we ons niet vergissen: het gebeurt niet alleen in Israël, maar overal waar we kijken. Het zich verschansen achter de eigen (leer)stellingen, het niet meer onder ogen komen van de ander, het criminaliseren en vervolgen van de ander – het is een angstwekkend patroon, dat zich alom herhaalt. Israël als joodse staat is daarbij in een vreemde morele contradictie terechtgekomen. Het joodse volk heeft immers de boodschap meegekregen de ander te 'zien' en zichzelf als mens te vinden (ook en juist door de ander te zien). Daarbij heeft het ook de opdracht gekregen dit menselijk zijn voor te leven, in al zijn kwetsbaarheid, onzekerheid, moed, verantwoordelijkheid en met alle risico's van dien. Als dat zo is, is het onaanvaardbaar dat de enige ware zekerheid van dit volk een stuk land is waarop het recht zou hebben ten koste van anderen.

Dat stuk land en het recht daarop kan dat volk alleen ontlenen aan het feit dat het er genoeg van heeft steeds aan vervolgingen bloot te staan. Een te verdedigen keus, maar met het opteren voor die keus wordt afstand gedaan van die specifieke opdracht en wordt het Joodse volk een 'gewoon' volk, niet anders dan alle andere. In dat geval behoeft Israël ook niet meer een

'joodse' staat te heten, tenzij men uitsluitend aan kenmerken van ras of afstamming denkt. Houdt men toch aan de hoedanigheid van een joodse staat vast, dan is er alleen sprake van een bepaalde vorm van etnocentrisme.

Zelf weet ik geen antwoord op deze en dergelijke vragen. Eén ding weet ik echter zeker: als de angst overheerst, als demonisering van de ander de enige mogelijke manier voor ons is om ons 'veilig' te voelen, en als we in het leven lijken 'te zijn geworpen' om anderen te overheersen, dan vernietigen we onze menselijkheid en worden wij een schim van onszelf; dan kunnen we onszelf alleen in leven houden door de wereld om ons heen niet te zien.